

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/117/48-51>

İnci Ağayeva

Azərbaycan Dövlət Baş Layihə İnstitutu

UOT-746.5

<https://orcid.org/0009-0008-9870-7958>

imemmedova158@gmail.com

Batikanın milli geyimdə təzahürü

Xülasə

Batik sənəti əsrlər boyu müxtəlif xalqların mədəni irsinin bir hissəsi olmuşdur. Azərbaycanda bu sənət forması milli geyimlərin hazırlanmasında, xüsusilə ipək məmulatların bəzədilməsində geniş tətbiq olunmuşdur. Təbii boyaların istifadəsi batikin ekoloji cəhətdən təmiz və dayanıqlı olmasına şərait yaradır. Kəlağayı kimi ənənəvi baş geyimlərində batik texnikasından istifadə, bu sənətin həm funksional, həm də estetik tərəflərini ortaya qoyur. Müasir dövrdə batik texnologiyaları müasir dizaynla sintez olunaraq, həm sənət, həm də sənaye sahəsində aktuallığını qorumaqdadır. Bu, eyni zamanda Azərbaycanın etnoqrafik və dekorativ-tətbiqi sənət ənənələrinin davam etdirilməsində mühüm rol oynayır. Kəlağayı istifadəsi bu dövrə qədər öz aktuallığını qoruyur. Bu sənət növü ecdadlarımızın bizə əsrlərdə boyu qoyub getdiyi incəsənət nadir nümunələrindəndir.

Açar sözlər: batik sənəti, tekstil texnologiyası, parça boyama, milli geyim, təbii boyalar, kəlağayı, Azərbaycan mədəniyyəti, ipəkçilik, dekorativ tətbiqi sənət

İnci Ağayeva

Azərbaycan Dövlət Baş Layihə İnstitutu

UOT-746.5

<https://orcid.org/0009-0008-9870-7958>

imemmedova158@gmail.com

The Manifestation of Batik in National Clothing

Abstract

The art of batik has been an integral part of the cultural heritage of many nations for centuries. In Azerbaijan, batik techniques have been widely applied in the creation of national garments, especially in decorating silk textiles. The use of natural dyes contributes to the ecological and sustainable aspects of this art form. Traditional headscarves like kelaghayi often incorporate batik methods, showcasing both functional and aesthetic values. Today, batik technologies are being integrated with modern design approaches, maintaining their relevance in both the art world and the textile industry. This also plays a vital role in preserving Azerbaijan's ethnographic and decorative-applied art traditions. The use of kelaghayi has remained relevant to this day. This art form is one of the rare examples of art passed down to us by our ancestors through the centuries.

Keywords: Batik art, textile technology, fabric dyeing, national costume, natural dyes, kelaghayi, Azerbaijani culture, sericulture, decorative applied arts

Giriş

Azərbaycanda qədim dövrlərdən batika sənəti bilavasitə geyimlə bağlı olmuşdur. Azərbaycanın milli geyim aksesuarlarından sayılan “kəlağayı” bu nadir sənət incisinin ən qədim və heyranedici nümunələrinin başında gəlir. Azərbaycan qadının həm toy şənliklərindən, həm də matəm günlərində əsas aksesuarı olan kəlağayının tarixi uzun əsrlər öncədən bizə məlumdur. Azərbaycan qadınının müasir kəlağayıya bənzər örpəklərdən istifadəsi eramızdan əvvəl V-VI əsrlərdə İran şahı I Dərin zamanında, sarayda xanımların arasında istifadə edildiyi bir çox mənbələrdə öz əksini tapmışdır.

X əsrə məxsus olduğu hesab edilən Hüdud əl-ələm traktatında baş örtüklərinin, əsasən Bərzənd şəhərində istehsal olunduğu qeyd edilir. Azərbaycanın bir çox ərazilərində aparılan qazıntılar zamanı e.ə III minilliyə aid Tunc dövründən qalma iynə və bizlərin aşkar edilməsi qədim dövrlərdə insanların özünə paltar tikdiyi və qazıntılar zamanı ipək parçalar arasında kəlağayında tapılması, bu geyim növünün istifadəsinin minilliklər öncəsinə dayandığını sübut edir. Kəlağayı həmin dövrlərdən Azərbaycan qadınının geyim atributları arasında əsas yer tutduğu öz təsdiqini tapır. XVIII əsrdə bir çox araşdırmalarda göstərilir ki, Azərbaycanın bir çox şəhərlərində kəlağayı istehsal edən kiçik müəssisələr fəaliyyət göstərmişdir (Əliyeva, 2016).

Tədqiqat

İl ərzində istehsal olunan kəlağayı bir milyon səkkiz yüz min ədəd olaraq mənbələrdə göstərilir. Təbii olaraq, Basqal boyaqxanalarında istehsalın bu artımı vəziyyəti çətinləşdirmiş və məhsulun xeyli hissəsi boyanmaq üçün Şamaxı, Gəncə və Bakıya göndərilmişdir. Azərbaycan neft istehsalından öncə öz ipək istehsalı ilə dünyada adından xeyli bəhs etdirmişdir. Batikanın vətəni olaraq İndoneziya və Malaziya göstərilməsinə baxmayaraq, Azərbaycanda həmin ölkələrlə eyni dövrlərdə batika sənət növü yaranmağa başlamışdır. Azərbaycanda dekorativ sənətin ən qədim növlərindən olan parça bəzəmə sənəti çox erkən dövrlərdən inkişaf etməyə başlamışdır. Müstəvi naxışlarının elementlərinə ibtidai dövr incəsənət nümunələrində rast gəlmək mümkündür (Hüseynova, 2020). Günümüzdə dahada məşhurluq qazanan batika sənətinin ən gözəl nümunələrinə Azərbaycanda rast gəlinmişdir. Böyük İpək yolunun keçdiyi, qərblə şərq arasında körpü rolunu oynayan Azərbaycan ərazisində ipəkçiliyin inkişafı bu minvalla daha da inkişaf etmiş, Azərbaycan ipəkçiliyinin mərkəzinə çevrilmişdir. “Kəlağayı” Azərbaycan adı ilə bağlı ən gözəl batika sənət nümunəsi kimi tarixə öz adını həkk etdirmişdir. Azərbaycanın bir çox şəhərində kəlağayı istehsal edilsədə, onun adı birbaşa Basqalla bağlıdır. Lakin hər regionun özünə məxsus kəlağayı nümunəsi mövcuddur. Gəncə, Şəki, Ordubad, Qarabağ özlərinə məxsus xüsusiyyətlərlə kəlağayı istehsal etmişdir. Təkcə Ordubad kəlağayları hələ XVIII-XIX əsrdə 13 mükafat almış, bir çox beynəlxalq sərgilərdə iştirak etmişdir (İsmailova, 2019).

Bu baş örtükləri milli geyimin əsas atributu olmuş və toy günlərində qırmızı rəng kəlağaydan istifadə edilmişdir. Günümüzdə hələ də bu adət-ənənə davam etdirilir, gəlinlər öz nişan günlərində başlarına qırmızı kəlağayı örtürlər. Müasir dövrdə kəlağayı öz aktuallığını qoruyur və gənc qadınlar arasında yəndinən öz populyarlığını qoruyub saxlayır. Bu qiymətsiz incə sənət nümunəsi hər bir qadının geyiminə xüsusi vurğu və gözəllik qatır. Sanki, xanımlar bu qədim sənət nümunəsini öz üzərlərində daşıyaraq öz əcdadlarının yaratdığı adət və ənənələrinin davamlılığını bu yolla qoruyub saxlayırlar (Naghiyeva, 2017).

Naxışlar. Orta əsrlərdə kəlağayının üzərinə naxışlar vurulurdu. Belə tərtibatlar rəssamın möhürü hesab edilirdi. Bu tip möhürlər istehsalçı sağ qolunu yumruq formasında boyaya salıb, sonra həmin kəlağayının üzərinə vurulurdu, beləliklə istehsaldan çıxmış kəlağayının hansı sənətkara mənsub olduğu ifadə olunurdu. Müəyyən zaman keçdikdən sonra buta formalı imzalar artıq ənənə halına gəlir və daha da təkmilləşdirilir. Kəlağayılar xüsusi işlənmiş zərif ipək parçalar üzərində, milli ornamentlərlə al-ələvən naxışların vurulması ilə şərbaf karxanalarında usta sənətkarlar tərəfindən hazırlanırdı. Kəlağayılar basma naxışla bəzədilir. Qəliblərin hər biri naxışlarına görə fərqli adlandırılır. Azərbaycan ərazisində naxışlara verilən adlar bunlardır: “Günəş”, “Simayi-Şəms”, “Haşiyə”, “Şax”, “Buta”, “Məda-hil”, “Xarı bülbul”, “Heyrati”, “Xətayi”, “Kəpənək”, “Çobanyastığı”, “Çiyələk”, “Aypara”, “Bəstə-Nigar”, “Gəlinlik”, “Qızılı”, “Mixəyi”, “Noxudu”, “Yaşılqara”, “Zeytun”, “Bənövşəyi”, “Ağzəmin-zanbağı”, “Ağzəmin-qızılı” və s (Yunusova, 2020).

Kəlağayı üzərində adətən nəbat, geometrik ornamentlərlə bəzədilir və hər biri təkrarlanmayan, fərqli motivlərlə işlənir. Belə nümunələrdə işlənmiş kəlağayılar bir-birləri ilə tamamilən fərqlənirlər. Hər birinə verilən adlar xüsusi fəlsəfi mənaya malik olurlar. Bu mənalar hər bir xalqın öz təfəkkürünü, daxili dünyasını, qavrama, yaşayış məqsədini ifadə edir. Kəlağayı üzərində işlənmiş naxışlar yerli əhalinin məişət həyatından təsirsiz ötüşməmişdir, beləki insanlar müxtəlif memarlıq abidələrində, hətta bəşirdikləri çörəklərin bəzənməsində də həmin naxışlardan istifadə etmişlər. Kəlağayı həm də mənəvi paklığı, iffəti tərənnüm edir, gözəllik və isməti təmsil vasitəsi kimi də dekorativ təbii sənətdə çıxış edir (UNESCO, 2021).

Ənənəyə əsasən qadınlar tərəfindən baramadan hazırlanan parça, naxış vurulub hazırlanması üçün kişilərə ötürülür. Ən qədim zamanlardan, kələğayılının bəzədilməsi və toxunmasında kişilərin rolu əhəmiyyətli mövqeyə malik olmuşdur. Bilavasitə bu yolla, kişilərin qadınlara olan münasibəti, hiss və duyğuları qadınlara çatdırılmışdır.

Bizə ta qədimdən eşitdirilən belə bir atalar sözü vardır ki, “Boyaqçıya nəzir düşür”. Boyaqçılar Allaha daha yaxın insanlardır, bu söz heçdə əbəs yerə işlənməmişdir. Batika sənəti ilə məşğul olmaq möcüzəvi təsirə malikdir. Sənətkar rəng harmoniyasını elə qurmalıdır ki onlar bir-birinə qarışmasın. Sözsüz ki boyaqçının bu istedadı, həmin əsərlərə xüsusi əzəmət qatır. Gənc qızların ördüyü kələğayılar basmanaxış üsulu ilə bəzədilir və hansı tədbirdə istifadə ediləcəksə həmin hadisəyə uyğun rəng vurulur. Boyaqçı proses zamanı öz küpxanasını açarla bağlayır, heçkəsin onun sirrlərinə ağıl olmaması üçün açarı yalnız özündə saxlayırdı. “Yeddi rəng” adlanan kələğayı rəng və naxışlarına görə bütün kələğayılının zirvəsi hesab edilir. Onun hazırlanması mərhələli baş verir, düz doqquz dəfə qaynadılır, rəngləyib qurudulur. Örtüklərin hazırlanması olduqca əziyyətli, zəhmət tələb edən işdir. Dörd mərhələli proses, sənətkarın işini dahada spesifikasiqləşdirir. İlk öncə ipək parça toxunmalı, daha sonra naxışların qəlibləri və ştempları hazırlanır. Nəhayət parçaya naxışlar vurulur və sonda boyama prosesi baş tutur. Bildiyimiz kimi naxış vasitəsiylə biz onun hansı mədəniyyətə məxsus olduğunu öyrənə, həsr olunduğu məzmunu və hətta hazırlandığı vaxtı müəyyən edə bilirik. Bu nümunələrin rənginə uyğun olaraq əhval ruhiyyəmiz dəyişə bilər və ünsiyyət prosesinə təsir göstərə bilər. Qədim dövrlərdə işlənmiş naxışlara əsasən kələğayı öz məqsədini göndərlən şəxsə ifadə edirdi. Bəzi misallarla bunu anlamaq mümkün olur; fərqli arabesk naxışlarla işlənmiş qırmızı kələğayı, qaynana və qaynata tərəfindən gəlinə bağışlanır, gəlin onu toyda örtməli, gələn qonaqlar isə bəyin çiyinə fərqli rəngli kələğayılar salmalıdırlar. Adi günlərdə isə gəzməyə gedərkən və ya qonaq qəbul edərkən, qadınlar sakit rəngli “soğanı”, “soldurma”, “qəhvəyi” və s. kələğayılarla başlarını örtərdilər. Haşiyəli, qara rəngli kələğayılar isə qəmgin hadisənin əhval ruhiyyəsini daşımaq üçün istifadə olunurdu. Parlaq rənglərlə, bir xeyli naxışla bəzədilmiş kələğayılar isə sevinc və şadlıq hisslərini ifadə edirdi. Kələğayının rəngi və ahəngi, naxışın növü, quruluşu, bağlama üsulu istifadə edən qadının yaşına uyğun istifadə edilərdi. Kələğayının 6 xüsusiyyəti bilinir ki, heç bir örtükdə nəzərə alınmır. Belə ifadə edilir ki, Basqal kələğayısında olan sistem kainatın mənzərəsi kimi təsvir edilib, burada insan həyatının mürəkkəbliyi, onu qoruyan dağlar kələğayının kənarındakı naxışlarla göstərilir. İnsanlar buta naxışı kimi təsvir edilib, insanın həyatının son mərhələsi isə daxili haşiyəylə ifadə olunub. Növbəti mərhələdə isə insan zənginləşir və ruhani həyatı başlanır. Təsvirdə sıxlaşan naxışlar kainatın mərkəzini təmsil edir. Bu həmdə mərkəzdə olan ereji sıxlığı ilə əlaqələndirilir. Kələğayının mistik mənalı onun bükülməsində belə ifadə əksini tapır. İki yerə qatlanaraq bükülən kələğayı ölüm və həyatı, gecə və gündüzü bərabər təsvir edir. Daha sonra yenidən iki yerə bükülən kələğayı insanın öz seçdiyi tərəfi: xeyir ya şər, sevgi ya nifrət göstərir. Kələğayıda təsvir edilmiş bütün elementlərin öz mənası vardır (Qasımova, 2018).

Şəki ipəkçiliyi batika sənətinin tarixi və inkişafında əvəzsiz rola malikdir. Azərbaycanın ipəkçilik mərkəzlərindən biri olan Şəki şəhəri əsrlər boyu bu sənət növü ilə məşhur olmuşdur. Şəki ipəyi təkcə yerli bazarlarda deyil, həmçinin Orta Asiya, İran və Avropa ölkələrində də yüksək qiymətləndirilmişdir. XVIII-XIX əsrlərdə Şəkidə fəaliyyət göstərən ipək emalı fabrikləri bu sahənin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Şəki ipəyinin keyfiyyəti onun liflərinin incəliyi, parlaqlığı və boya tutma qabiliyyəti ilə seçilirdi. Bu xüsusiyyətlər onu batika və digər bədii parça bəzək texnikaları üçün ideal materiala çevirirdi. Şəki ipəkçiliyində boyama texnikaları müxtəlifliyi ilə seçilirdi.

Ənənəvi Şəki ipəkçiliyində istifadə olunan boyama üsulları zəngin və rəngarəng naxışların əldə olunmasına imkan verirdi. Ən çox istifadə olunan texnikalar bunlardır:

- “Qazan boyama” – boyanın isti su ilə qarışdırılıb parçaya hopdurulması
- “Qurudulmuş rəng çökdürmə” – parça üzərinə təbii boya qatlarının təkrarlanan şəkildə çəkilməsi

- “Bozboya texnikası” – bir neçə mərhələdə fərqli tonların əldə edilməsi üçün parçanın əvvəlcə açıq rənglərlə, daha sonra tünd rənglərlə boyanması

Şəki ipək naxışlarının bədii xüsusiyyətləri sadalananlardır.

Şəki ipəyində tez-tez rast gəlinən naxışlar əsasən milli ornamentlərə əsaslanır. Bu naxışlar batika sənətində də tətbiq olunaraq zəngin bədii kompozisiyaların formalaşmasına şərait yaradır. Ən çox istifadə olunan motivlərə aşağıdakılar daxildir:

- Gülabət – romantika və incəlik simvolu
- Bəndi – təkrarlanan geometrik naxışlar
- Xanlıq rəmzləri – tarix və mədəniyyətə işarə edən simvollar

Nəticə

Tədqiqat nəticələri göstərdi ki, batika sənəti təkcə parça üzərində naxış işləmə texnikası deyil, həm də xalqların tarixini, mədəniyyətini və dünyagörüşünü əks etdirən zəngin bir bədii və mədəni mirasdır. Azərbaycanda batikanın inkişafı milli tekstil ənənələri ilə sıx bağlı olmuş, xüsusilə kələğayı istehsalında yüksək sənətkarlıqla ifadə olunmuşdur. Müasir dövrdə batika həm sənət, həm də dizayn sahəsində öz aktuallığını qorumaqda davam edir. Bu sənətin qorunması və yeni nəsillərə ötürülməsi üçün təhsil, sərgi və sənaye təşəbbüsləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Batika sənəti müasir dövrdə təkcə ənənəvi tətbiqi sənət növü kimi deyil, həm də yenilənmiş texnologiyalar və innovativ dizayn yanaşmaları ilə zənginləşdirilmiş mühüm estetik ifadə vasitəsinə çevrilmişdir. Xüsusilə moda sənayesində batika texnikası ilə hazırlanmış tekstil məhsulları fərdilik, unikal naxışlar və əl işinin yüksək dəyəri ilə seçilir. Bu texnika geyim dizaynında eksklüzivlik, vizual dinamika və mədəni identikliyin ifadəsi baxımından geniş imkanlar yaradır. Müasir batika tətbiqlərində ənənəvi mumla örtmə üsullarına əlavə olaraq rəqəmsal çap, ekoloji boyalar, tekstil lazer kəsimi və qarışıq media üsulları kimi texnologiyalar inteqrasiya edilir. Bu isə həm estetik imkanları artırır, həm də istehsal prosesini çevik və davamlı edir. Batika sənəti vasitəsilə hazırlanan məhsullar lokal ornamentik motivlərlə global moda trendlərinin sintezini nümayiş etdirir və bu baxımdan Azərbaycanın milli motivlərinin – xüsusilə kələğayı ornamentikasının – dünya podiumlarında təqdim edilməsinə şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, L. (2016). *Azərbaycan milli geyimləri: tarixi və müasirliyi*. Elm və Təhsil nəşriyyatı.
2. Hüseynova, S. (2020). *Tekstil və parça boyama texnologiyaları*. Nurlan Nəşriyyatı.
3. Ismailova, T. (2019). *Decorative applied arts of Azerbaijan*. Khazar University Press.
4. Mammadov, R. (2021). *İpəkçilik və batik texnologiyalarının Azərbaycan sənətində rolu*. Azərnəşr.
5. Naghiyeva, A. (2017). Azərbaycanın etnoqrafik irsində batik sənətinin yeri. *Azərbaycan Mədəniyyəti və İncəsənəti*, (2), 43–51.
6. Qasımova, F. (2018). *Azərbaycan ipəkçiliyi və onun xalq sənətində rolu*. Təhsil Nəşriyyatı.
7. UNESCO. (2021). *Traditional art of Kelaghayi in Azerbaijan*.
<https://ich.unesco.org/en/RL/traditional-art-of-kelaghayi-making-and-wearing-in-azerbaijan-00968>
8. Yunusova, M. (2020). Parça bəzədilməsi və boyama texnikaları: Batik üsulları. *İncəsənət və Dizayn*, (4), 27–35.